

Б.С. Жиёмбай¹,
А.Р. Маемерова²,
Г.Т. Жиёмбаева³

^{1,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Халықаралық түркі академиясы, Астана, Қазақстан

(E-mail: zhiembai_bibigul@mail.ru, a.maemerova@gmail.com, zgulbakram@mail.ru)

Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі ілік септігінің тарихи даму көрінісі

Аңдатпа. Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған мұралар дін, әдебиет, тарих, құқық, философия, жаратылыстану ғылымдарына негізделіп, өмірдің саяси-экономикалық, тарихи-мәдени салаларын қамтиды. XX ғасырдан ғалымдардың тыңғылықты зерттеу нысанына айналған армян-қыпшақ мұралары шетелдік басылымдарда жарияланып, транскрипцияланып, сөздіктермен, аудармалармен толықтырылып келді. Қазіргі уақытта ғалымдар тарапынан сан түрлі ғылыми пайымдаулар мен көзқарастарға негіз болған армян-қыпшақ мұраларының тілдік ерекшеліктерін тереңірек зерделеу қажеттілігі айқын сезіледі. Мақалада армян-қыпшақ жазба ескерткіштері негізінде септік категориясына талдау жүргізілді.

Септік категориясы – түркі тілдері теориялық грамматикасының өзекті әрі сан түрлі пікір-көзқарасты тоғыстырған тақырыптарының бірі. Аталмыш грамматикалық категорияны зерттеу түркі тілдерін тарихи тұрғыда зерттеумен тығыз байланысты және өз бастауын көне дәуір ескерткіштері тілінен алады. Мақалада септік категориясының, оның ішінде ілік септігінің тарихи генезисі ғалымдардың еңбегі негізінде айқындалып, септік жалғауларының көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштері, армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі және қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі жүйелі талданады. Мақала АР13068438 «Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі әмбебаптық пен ерекшелік» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Түйін сөздер: Дешти қыпшақ, тарих, тіл, жазба ескерткіш, мұра, категория, септік категориясы, ілік септік, этимология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-263-272>

Түсті: 22.03.2023 / Жариялауға қабылданды: 10.04.2023

Кіріспе

Түркі тілдеріндегі зат есімнің категорияларының (септік, тәуелдік, көптік, жіктік) берілу жолдары мен тарихи дамуы ғылымда көптеген ғалымдардың еңбектеріне арқау болды, олардың қатарынан М.А. Казембек, О.Н. Бетлинг, И. Гиганов, В.В. Радлов, С.В. Ястремский, Х. Максуди, В.М. Насилов, В.А. Богородицкий, Н.К. Дмитриев, Э.В. Севортян, А.М. Ряснен, Г.И. Рамстедт, В.Н. Хангильдина,

А.Н. Кононов, В. Котвич, К.Н. Мусаев, Дж.Г. Кликбаев, Л.С. Левитская, А.М. Щербак, Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева, Г.Ф. Благова, А.М. Азнабаев, В.Ш. Псянчин, Л. Залая, т.б. ғалымдардың еңбектері ерекшеленеді. Бұл тақырыпта отандық ғалымдарымыз да өз зерттеу еңбектерін арнады: А. Есенқұлов, А. Ибатов, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, А. Ысқақов, Н. Оралбай, К. Аханов, Б. Сағындықұлы, Р. Досжан, Ж.О. Тектіғұл, т.с.с.

Септік жалғауларының ежелгі, көне дәуірлерде де, қазіргі біздің заманымызда да атқаратын қызметі – заттың затқа немесе заттың белгілі бір құбылысқа қатыстылығы. Алайда кез келген грамматикалық тұлға (форма) дайын күйінде пайда болмайды, олардың белгілі бір жасалу жолы, қалыптасу кезеңдері, өз дәуіріне лайық жүйесі мен құрылымы болады. Тілдік бірліктердің әрқайсысының тарихтың өн бойында жүріп өткен жолын, даму эволюциясын бақылап-барлау, саралап-зерделеу көне, ескі тілдер мен жаңа тілдердің өзара сабақтастығын айқындап анықтауға да септігін тигізеді.

Э.В. Севортян түркі тілдеріндегі септік жалғауларын *грамматикалық септік* (негізгі (атау), ілік, барыс-бағыттық, табыс) және *көлемдік септік* (барыс-бағыттық, жатыс, шығыс) топтарына бөліп қарастырады [1]. Септіктерді былайша бөлу тәжірибесі қазақ тілі грамматикаларында кездеспейді, түркітануда кейбір ғалымдардың еңбектерінде кездескенімен, жалғасын таппаған. Дегенмен септік жалғауларын былайша бөлуді – септік түрлерінің *семантикалық сипаты* деп танимыз. Яғни, білдіретін мән-мағынасына, атқаратын қызметіне қарай атау, ілік, табыс септік жалғаулары әрдайым заттық мәнде, бір ғана қызметте жұмсалып зат есімнің таза грамматикалық тұлғалық көрсеткіші болып, грамматикалық септік деген атқа ие болса, барыс, жатыс, шығыс және қазақ тіліндегі көмектес септіктері екі түрлі мәнде жұмсалады: әрі заттық, әрі адвербиалдық мәнде, екі түрлі қызмет атқарып, бірде зат есімнің грамматикалық көрсеткіші (зат есімге жалғанып, сөз бен сөзді байланыстыру қызметі мен басқа сөз таптарына жалғанып, оларды субстантивтендіріп, зат есімге айналдыруы) болады; жанама объект мәнін білдіріп, ол тұлғада сөз сөйлемде толықтауыш қызметін атқарумен бірге өзі жалғанған сөзге бағыттық, мекендік, мезгілдік мән үстеп, пысықтауыш қызметін атқарып, сол контексте адвербиалданып, үстеуге айналдыруы арқасында көлемдік септік саналады.

Зерттеу әдістері

Мақалада армян-қыпшақ жазба мұралары негізінде «Каменең жылнамасы» (Венеция қолжазбасының (№1700) қыпшақ бөлігі – «Каменеңкая хроника» братьев священника Агопа и Аксента), «Төре бітігі» зайырлы заңдар жинағы, «Қыпшақ тілінің грамматикасы» (Армения/Ереван) қолжазба

еңбектерінен септік категориясына қатысты мысалдар теріп алынды. Ескерткіштер тіліндегі септік категориясының тарихи даму аспектілерін қарастыру көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштерімен, нақты айтқанда Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – Күлтегін (үлкен жазба, кіші жазба), Тоныкөк ескерткіштерімен, Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII) жазылған М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегі тілімен, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі А. Йүгінекидің «Ғибат-ул хақайиқ» («Ақиқат сыйы») дастаны (XI-XII) тілімен, құман қыпшақтарының тілінде жазылған «Кодекс Куманикус» ескерткіші (XIII-XIV) тілімен, мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған «Китаб ат-тухфат уз-закийат фил-лұғат-ат-түркия» ескерткіші (XIV) тілімен салыстыра қарастырылды.

Мақалада қазіргі тіл білімінде қалыптасқан негізгі принциптер мен ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды. Нақты айтқанда, негізгі лингвистикалық әдістер – семантикалық талдау әдісі, диахрония және синхрониядағы салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу, сипаттау, жүйелеу әдістері де пайдаланылды.

А.М. Щербак көне түрк тілінің септелу үлгісін былай көрсетеді: 1. Атау септік – Ø; 2. Ілік септік – *-иη*; 3. Барыс септік – *-ka, -ga*; 4. Табыс септік – *-иχ*; 5. Жатыс септік – *-ta, -da*; 6. Шығыс септік – *-tan, -dan, -tyn, -dyn*; 7. Көмектес септік (құрал) – *-ун*; 8. Бағытты білдіруші септік (направительный) – *-иη*; 9. Салыстырмалы шектеу (сравнительно-ограничительный) септігі – *-са (-ча)* [2]. Э.В. Севортян бұдан өзге *шақыру (звательный) септігі* туралы айтады [3].

Ілік септіктің білдіретін басты мағынасы – грамматикалық меншіктілікті, иелікті, меншіктілік-қатыстықты көрсету.

А. Ысқақов ілік септігін меңгеру я меңгерілу жағынан тікелей етістікке қатыспай, әрқашан соңғы тәуелдеулі есім сөзбен я субстантивтенген сөзбен байланысты болатындығын атап өтеді [4]. Осыған орай атау формадағы әрбір сөзге жалғанатын ілік септігінің қосымшасы меншікті, я басқа бір қилы қатынасты білдіреді.

С. Исаев ілік септігі білдіретін меншіктілік мағына иелік-тәндік, таза меншіктілік (баланың кітабы, Оспанның ішігі), әр түрлі органикалық, табиғи байланыс (мұнайдың қалдығы, еттің көбігі), әр түрлі туыстық, жақындық, адамдар арасындағы қарым-қатынастар (баланың ағасы, әкемнің нағашысы), бүтіннің

бөлшегі, бір заттың бөлігі (кітаптың беті, үйдің терезесі), заттар арасындағы әр түрлі, әр ыңғайдағы тәуелділік қарым-қатынас (судың сылдыры, сөздің түйіні), заттың әр түрлі қасиеті, сапалық тәндігі (аттың жүйрігі, адамның кербезі), заттың сандық, реттік мәні, қатысы (ауылдың жартысы), заттың белгілі бір қасиетінің артықшылығына, ерекшелігіне қатысы (жігіттің жігіті), т.б. мәндерді білдіріп, ілік септікті сөз тәуелдік жалғаулы сөзбен анықтауыштық қатынаста байланысып қолданылады [5].

Н. Оралбай ілік септігінің қолданыста жалғаусыз, нөлдік формада да болатындығын жазып, мағынасының өзгермейтіндігіне тоқталады. Ілік септіктің нөлдік тұлғасында қолданылған сөзде жалпылық мән басым болады. Оларды нақты мағынаға көшірсе, ілік септік жалғауымен қолданылады: (ауыл баласы – осы ауылдың баласы) [6, 110 б.].

А.М. Щербак түркі тілдеріндегі ілік септігінің жалғауларының қолданылу варианттарын бірнеше топқа бөліп көрсетеді: 1) *-нің* (*-нің*~*-ниң* нұсқалары қырым татарлары, татар, өзбек, ұйғыр тілдерінде; 2) *-нуң* ~ *-нөң* ~ *-дiң* ~ *-дуң* ~ *-дбң* ~ *-тиң* ~ *-туң* ~ *-тоң* формалары алтай, башқұрт, тува, хакас, шор тілдерінде; 3) *-нiн* ~ *-нун* ~ *-дiн* ~ *-дун* ~ *-тин* ~ *-тун* формасы қырғыз тілінде; 4) *-нiн*, *-нун* формасы қарайым тілінде; 5) *-иң* ~ *-уң* ~ *-нiң* ~ *-нуң* формасы түрікмен тілінде; 6) *-(j)in* ~ *-(j)un* ~ *-nin* ~ *-nun* формасы әзербайжан, гагауз, түрік тілдерінде; 7) *-ни*, *-ну* формасы қарашай-балқар, құмық тілдерінде; 8) *-ni*~*-di*~*-ti*~*-mi*~*-zi*~*-ci*~*-si*~*-ri*~*-ji*~*-li*~*-ni*~*-vi*~*-ji* формалары өзбек тілінің говорларында; 9) *-н*~*-ән*~*-һән*~*-йән* формалары чуваш тілінде ұшырасады [7, с. 30].

М. Томанов басқы дыбыстың ыңғайына қарай түркі тілдерінде кездесетін ілік септік қосымшаларын екі топқа бөліп қарастырады: дауыстыдан басталатын түрі (*-ын*) және дауыссыздан басталатын түрі (*-ның*) [8, 86 б.]. Түркітануда ғалымдар тарапынан осы екі түрлі қосымшаның қайсысы бұрын қалыптасқан деген тақырыпта түрлі пікірлер айтылып келді.

В.В. Радлов ілік септіктің алғашқы нұсқасы *-ың* деп қарайды да [9], мұның өзі о баста тәуелдік жалғауы болған, жіктеу не сілтеу есімдіктеріне ғана жалғанған дейді. Ал соңғы дауыссыздан басталатын нұсқа ғалымның пікірінше, сөз құрамында морфологиялық ығысу құбылысына ұшыраудың нәтижесі деп қарайды. Ф.Г. Исхаков та осыған ұқсас

пікір айтады: оның ойынша, мойын, қойын, жауырын тәрізді сөздер құрамындағы *-ын* басқа тілдерде *-ун*, көне дәуірдегі тәуелдіктің III жағының аффиксі [10].

О.Н. Бетлинг қосымшаның алғашқы [н] дыбысынсыз келген вариантын көнерек деп есептейді. Ол *н*-нің пайда болуын көне түрк тілінде қазіргі тілдерге қарағанда *н*-ға аяқталған негіздердің жиі қолданылғандығын, сол түбірдегі соңғы *н* түбірден ығысып, аффикске бірігуінің нәтижесінде пайда болған деп түсіндіреді [11].

Морфологиялық ығысу арқылы түбірдің соңғы *н* дыбысының аффикстің құрамына өткендігі, ілік септігінің алғашқы қосымшасы *-иң* болып табылатындығы жөніндегі болжамды В. Шотт та айтқан болатын [2, С. 4-7]. В.В. Радлов О. Бетлингтің көне түрк тілінде *н*-ға аяқталған есім сөздердің қазіргі тілдерге қарағанда көп болмағандығын айта келе, ығысу жайлы пікірін қолдайды. Кейіннен В. Банг пен В.А. Богородицкий де осыған ұқсас қорытындыға келеді.

Ілік септігінің алдыңғы *н*-сыз келген түрінің көне екендігін Ж. Дени де айтады, ғалым *н*-ді қыстырма дауыссыздардың қатарына қосады. К. Гренбек ілік септігінің шығу тегін бір кездерде өз алдына жеке қолданылған *һiн* (зат, нәрсе) сөзінен пайда болған деп есептейді [12, с. 36]. Кейіннен ілік септік жалғауының *һiң* сөзінен пайда болған деген пікірді Н.А. Баскаков та қолдайды. Ілік септігінің *һынъ* толық түрінен бір ғана дауыссыз *н*-ге айналу жолын былай көрсетеді: *һынъ>һенъ-н>һынъ/һынъ>һын/һин>һы/һи>һ* [13, С. 130-138.].

А.М. Щербак ғалымдардың әр түрлі көзқарастары мен талдауларын сараптай келе, бастапқы *-н* аффиксінен басталған ілік және табыс септіктерін екінші деп түсінуге ешқандай күдік қалмайды дейді. Ал оның шығу тегі жөнінде айтылған гипотеза толық дәлелденбеген, себебі көне түркі тілінде *н*-мен аяқталатын сөздер көп болған, кейін келе-келе олар қысқарып кетті деп айтуға дәлел жоқ. Септік парадигмасының жасалу процесінде есімдіктердің септелу рөлінің маңызды екендігін де ештеңе дәлелдей алмайды, сондай-ақ мәні есімдігіндегі ығысудың да мүмкіндігі сенімсіздеу: бұл формалар *мi*-мен емес, *мiн*-мен байланысты, *мi*-ны қандай да бір мағыналы элементке ұқсастыруға болмайды [7, с. 32].

Г. Рамстедт *-ның* аффиксінің құрамын былай түсіндіреді: алғашында *-н* түрінде

болған ілік жалғауы дауыссыз дыбыстарға біткен түбірлерге жалғанғанда, алдынан жалғастырушы дауысты дыбыс қосып алса керек. Содан кейін түбірдің соңғы дыбысы қосымшаға ығысудың нәтижесінде *-ның* қалыптасқан [14, с. 152].

Э.В. Севортян ілік жалғауы мен табыс жалғауы бір негізден тараған дейтін болжам айтады [3, 45 с.]. П.М. Мелиоранский де өз еңбегінде кейде табыс септік тұлғасының бір заттың екінші бір затқа тәуелділігін білдіретін сөз тіркесінде ілік септік тұлғасын алмастыратындығын жазады [15]. Алайда А.М. Щербак ілік септік пен табыс септіктерінің көне тұлғалары әр түрлі: *-ың* және *-ыг* болғандығын нақтылайды [2, с. 32].

Дж. Киекбаев ілік септігінің табыс септігінен дамып шығуы анықтауыштық (значение определенности) мағынасы мен түсінігіне екі септіктің де қатысты екендігінен, екі септіктің арасындағы айырмашылық табыс септік тура толықтауышты анықтауды білдірсе, ал ілік септік атрибутты анықтауды білдіреді дейді. Септік парадигмасы мазмұнының құрылымын нақты синтаксистік ерекшелік анықтайды [16, С. 258-267].

А.Н. Кононов табыс септігінің көне *-иг* аффиксінің құрамы туралы мәселені табыс пен ілік септіктерінің функционалдық бастапқы қызметтерін ескере отырып, сенімді түрде былай шешіледі деп көрсетеді: *г(э)<ң=ілік септігінің аффиксі: түрк будунуг // будуның аты – түркі халқының аты* [17].

К.Х. Абдрахманованың зерттеулеріне сүйенсек, ілік септігінің ықшамдалған *-ны*, *-ні* түрі Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмет» еңбегінде жиі қолданылған. Мустафаны қадіріні (Мустафаның қадірін), бәндәні жайын (пенденің жайын), т.с.с. Ілік септігінің бұл түрі түбір сөздерден кейін де, көптік, тәуелдік жалғауларынан кейін де жалғанып келіп отырған. Бұл жалғау тұлғалық жағынан табыс септік жалғауымен сәйкес келеді [18].

А. Ибатов ілік септігінің ықшамдалған формада қолданылу дағдыларына мысалдар келтіре отырып, ерте заманда толық формада қолданылған септік жалғауы бертін келе есімдік сөздердің бойына сіңген мағыналық тұлғаларға айналып, солардың құрамына енген. Ол мағыналық тұлға бірте-бірте фонетикалық өзгерістерге түсіп, *-ны*, *-ні* формасын қалыптастырған, ақырында мен, сен, ол (☉ан), қай (☉қан) дегендегі н дыбысына, яғни ілік септігінің фонетикалық ықшамдалу бағытының ең соңғы сатысына ауысып

қалыптасқан. Осылайша ілік септік формасы н дыбысына дейін ықшамдала қалыптасу бағытында негізгі үш сатыны бастан кешірген: *нің>ні>н* [19].

Жоғарыда ғалымдар айтып кеткен ығысу заңдылығын М. Томанов та қолдайды. Ғалымның пікірінше, есімдерге жалғанатын қосымшаның басқы н дыбысы – морфологиялық ығысудың нәтижесі, ілік жалғауының байырғы варианты деп дауыстыдан басталатын *-ың* түрі танылады. В.Г. Коңдратьев те ілік қосымшасының ең байырғысы дауысты дыбыстан басталатын вариант, өйткені чуваш, моңғол тілдері соны дәлелдейді деп жазады [20].

Ілік септігі жайлы Б. Сағындықұлы н-нің морфологиялық ығысу жолы арқылы ілік септігінің құрамына ауысқандығы пікірімен келіседі. Алайда бұл н жіктеу, сілтеу есімдіктерінің құрамындағы н емес, тәуелдіктің III жағы толық формасы құрамындағы н екендігін айтады [21].

Қазіргі кезеңге дейін айтылған ілік септігінің қосымшаларының тарихи түпкітегі туралы ғалымдардың талдаулары мен пікірлерін саралай келе, көзқарастардың көбісі болжам түрінде қалғандығын байқауға болады, себебі көне жазбалар тілінің өзінен дәл қай жалғаудың бірінші екендігін айырып бере салу өте қиын. Ілік септігінің шығу тегі алдыңғы дәуірлерде қалыптасқан болуы әбден мүмкін. Дегенмен де ілік септік жалғауының *-нә* немесе *-нәң* зат есімдерінен жасалуы жөніндегі пікір сенімсіз дей аламыз. Әуелден тәуелділік мағына беретін ілік септігі мен «зат, нәрсе» ұғымын білдіретін сөздердің арасында ешқандай да семантикалық байланыс жоқ.

Талқылау

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тілінде ілік септігінің *-ың*, *-ің*, *-ның*, *-нің* (*-уң*, *-үң*, *-нуң*, *-нүң*) жалғаулары қолданылған: *Ең ілкі Тадықын – Чорың Боз атыг бiнiп тегдi. – Ең ілкі Тадықын Чордың Боз атын мiнiп тиiстi (КТҮ)*. Көне түрк тіліне тән құбылыстардың бірі – ілік септігінің көбінесе нөлдік формада жұмсалуды, сондықтан мұндай тіркестер қатар тұрып, орын тәртібі арқылы тәуелдік мағына берген: өзүм құтым – өзімнің құтым, емті будун беглер – түркінің ендігі халқының бектері, беглері, будуны түзсіз үчүн – бектерінің, халықтарының түзу еместігі үшін, т.с.с.

Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII) жазылған ескерткіштердің бірі – М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк»

ескерткіші тіліндегі ілік септігі зат есімдерге негізінен *-ның, -нің, -нұң, -нүң* түрінде жалғанады: Күн туннұң қаршысы ол – Күн түннің қаршысы ол (ДЛТ). М. Қашқари сөздігінде ілік жалғауының *-ың, -ің* түрі де ұшырасады. Алайда бұл тұлға көбіне есімдіктерге қосылып қолданылған: Менің таба келді. – Менің жанымға келді (ДЛТ).

Ескерткіш тіліндегі ілік септік жалғауы да қазіргі біздің тіліміздегі тәрізді заттар арасындағы қатынасты білдірудің негізгі тәсілі ретінде қолданылған. Бұл қызметте ілік жалғауы кейде түсіп қалып та отырған: Тағлар суы ағышды. – Таулар суы ақты. Ол бег қасығында қалды. – Ол бек қасында қалды (ДЛТ). Ілік жалғауының жасырын қолданылуы заттың белгісіздігіне әсте байланысты емес екенін байқауға болады [22].

Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі – А. Йүгінекидің «Ғибат-ул хақайиқ» («Ақиқат сыйы») дастаны (XI-XII) тілінде кездесетін ілік септік жалғауы түбірдің жуан-жіңішкелігіне қарай *-ның, -нің* түрінде жалғанады: абаданның – гүлденудің, сүңәкнің – сүйектің, игинің – ауруының, ернің – ердің. Ілік септігі жалғауы сөздің соңғы дыбысының қатаң, ұяңдығына қарай түрленбейді, қазіргі тіліміздегідей дыбыс үндестігі мұнда байқалмайды. Ілік септігінің жалғауы сөз тіркестерінде толық сақтала бермейді: Адибнің йери аты Йүгнәк ерүр. – Ақынның жерінің аты Йүгнәк еді (hX, 475 б.). Ілік септік семантикалық қатынасына қарай екі түрлі мағына береді: а) тәуелділік; ә) әр түрлі қарым-қатынас пен байланыстарды білдіреді. Мысалы, кишинің ичи, ер қаны, аның зикри, саадат йолы, т.б.

XI-XII ғасыр ескерткіштерінің тілін қарастыра отырып, септіктердің қазіргі тілден де, көне дәуір ескерткіштері тілінен де кейбір ерекшеліктері бар екендігі көрінеді. Ілік септігінің көне түрі *-ың, -иң, -үң* қосымшасы сирек қолданылады: ериң тили – ердің тілі, өзүң хошлуғын – өзінің (көңілінің) қоштығын, т.б. Бұл қосымша жіктеу-сілтеу есімдігінің -ан көне түрімен көп жұмсалады: Аның өз тили өз башыны йейур. – Оның өз тілі өз басын жейді [21, 120 б.].

Құман қыпшақтарының тілінде жазылған «Кодекс Куманикус» ескерткіші (XIII-XIV) тілінде кездесетін ілік септігі көне қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де меншіктілік, қатыстық мән береді, грамматикалық тәуелділікті білдіреді. «Кодекс куманикус» ескерткіші тілінде ілік септігі

жалғауының формалары *-нұң, -нүң, -ның, -нің, -ың, -ің* түрінде көрініс тапқан. Ілік жалғаулы сөз сөйлемде әрқашан тәуелдік жалғаулы сөзбен бірлікте айтылады, тәуелдік жалғаулы сөзге бағынып, оның грамматикалық мағынасын анықтайды. Мысалы, Буғанақлы чарт терек буғанасы құрламыш. – Қабырғалы берік теректің қабырғасы қаусап тұр [21, 28 б.]. Алай теңірнің сөвмекинден башқа неким йол бар? – Сол сияқты тәңірінің сүйіспеншілігінен артық қандай жол бар? [21, 25 б.]. Екі сөйлемде берілген изафетті тіркестер екі түрлі көрініс тапқан: бірінші сөйлемде терек буғанасы терек сөзі жалғаусыз, буғанасы тәуелділіктің үшінші жақ формасында келген; екінші сөйлемде алдыңғы сөз ілік септігінде келіп, кейінгі сөз тәуелділіктің үшінші жақ формасында тұр. Біріншісі сөйлемде қатыстық мағына, екіншісі сөйлемде меншіктік мағына бар.

Армян-қыпшақ жазба мұралары тілінде ілік септігінің *-нің, -нің* формалары жиі кездеседі (*Tügälbeyniñ, niñannıñ*), ерін үндестігіне қарай сирек ұшырасатын *-нұң, -нүң* фонетикалық нұсқалары да (*Zigmuntnuñ, Erusayemniñ*) бар. *Nuñ, niñ* формалары ескерткіш тілінде көбіне кірме сөздерге (өзге тілдененген кісі есімдеріне), жер-су атауларына жалғанғаны байқалады: *birisi padšahlardan Makedonniñ* – Македонияның патшаларының бірі, *Zeytünniñ tayi* – Зейтүннің тауы, *Erusayemniñ* – Йерусалимнің, *Ermoyajosniñ* – Ермолайдың, *Yakubniñ* – Якубтың, *Zigmuntnuñ* – Зигмундтың, *Zenosniñ* – Зенонның (*pirädir*), *Zariyovniñ* – Зевелунның, *abaşcharutiunniñ* – сыйынудың (покаяния о грехах), т.с.с.

Ескерткіш тіліндегі ілік септік жалғауы жалғанған сөздер өзінің негізгі мағынасы – грамматикалық меншіктілікті білдіруі тұрғысынан өз функциясын жақсы сақтаған: *atimniñ nalları* – атымның тағасы (подкова), *çizimniñ altunları* – қызымның алтындары, т.с.с. Бір ескеретіні, бұл формалар үндестік заңына бағынбайды: *-нің, -нің* нұсқасы түбір сөз дауыстыға бітсе де, дауыссызға бітсе де өзгеріссіз жалғана береді, түбірге бірден, тәуелденіп те, көптеліп те жалғанады.

Kimniñ nemäsisen? Atanıñ. – Кімнің немесісің? Атаның. *Kimlärnıñ nemäläridirlär alar? Atanıñ.* – Кімдердің немелері олар? Атаның. *Kimniñ yaratılğanı sen? Teñriñiñ.* *Kimniñ toyuşusu sen? Atanıñ meniñ.* *Kimniñsen sen barlıçı? Džanıñniñ meniñ barlıçı* [23].

Ескерткіште ілік септігі жалғанған сөздер негізгі мағынасынан бөлек, өзге қатыстық мағыналарда жұмсалатыны да көрінді:

– ілік септіктегі сөз адамдар арасындағы туыстық жақындықты, қарым-қатынасты білдіреді. Бұл топқа жануарлардың арасындағы табиғи байланысты білдіретін сөздерді де жатқызуға болады. Мәселен, *Sultanniñ ayası* – сұлтанның ағасы, *atasiniñ ħardaşı* – атасының ағасы, *Teñriñiñ oğlu* – Тәңрінің ұлы, *Teñriñiñ kişiläri* – Тәңрінің адамдары, *Sultan Ahmetniñ oğlu* – Сұлтан Ахметтің ұлы, *ħartniñ yarguici oğlu* – қарттың жарғышы ұлы, *miskinniñ oğlu* – жарлының ұлы, *Mgrdič Kirkanij ħardaşı* – Мгрдич Кирканың ағасы, *Andriy biynij ħoyčisi* – Андрей бидің қойшысы, *inakniñ bizaiyu* – сиырдың бұзауы, *Tatuačiniñ oğlu Sarkis* – Тамғашының ұлы *Sarkis*, *Holib Anksent oğlu soħurnij* – Аксент соқырдың ұлы Холуб, т.с.с.

Xotin pirkalabiniñ oğlun, domnanij ħardašin Ložinskiyni öldürdü Ħanskiy. – Ханский Хотин бекінісі басшысының ұлы, домна ағасы Лозинскийді өлтірді (діндар Лусиг «Псалтырі», қыпшақ нұсқасы) [24].

Semeyon Olaħ biyiniñ domnası kelip Kameneckä 2 oğlu bilä da ketti Multanga, zera 3-či oğlu Gavrilaško Multanda olturup edi biylikkä. – Молдавия биінің домнасы Симон Каменецке екі ұлымен келіп Валахияға кетті, үшінші ұлы Габриэль Валахияның биі болған еді (діндар Лусиг «Псалтырі», қыпшақ нұсқасы) [24];

– заттар арасындағы табиғи байланысты білдіреді: *ayasniñ ħabuħnu* – ағаштың қабығы, *balixniñ tiši* – балықтың тісі, *baltaniñ ayası* – балтаның ағашы (сабы), *ormanniñ butaħları* – орманның бұтақтары (ағаштары), *adždahanij ħayıi* – аждаһаның қаһары, *ħanniñ dźurumu* – өлтірілген адамның қаны (кровь убитого), т.б.;

– ілік жалғаулы зат есім белгілі бір қасиеттің, сапаның кімге, неге тән екенін көрсетеді. Мұндай мән-мағынада матасқан тіркестердің алғашқы сыңары Тәңриге, адамдарға, жан-жануарларға қатысты зат есімдер болса, екінші сыңары осы заттардың сапасы, қасиеті, табиғи белгілері болып келеді. Мысалы, *Teñriñiñ erki* – Тәңрінің еркі, *igitiñ ħoltħasi* – жігіттің дұғасы *Teñriñiñ boyuħi* – Тәңрінің бұйрығы, *ħanniñ boyuħi* – ханның бұйрығы, *Töräsiñiñ boyuħi* – Төресінің бұйрығы, *dištanniñ erki* – дұшпанның еркі, *etičiniñ erki* – Жаратушының еркі, *Biy Teñriñiñ ħiliħi* – Би Тәңрінің құлшылығы, *Teñriñiñ etiri* – Тәңрінің әмірі, *tatiħniñ yапčiltaxi* – тамұқтың жаншылуы, т.с.с.

Da budur Teñriniñ yargusu, ki Yarix keldi dünüâgâ, da adâmilär artix sövdülär ħaranunu, ne ki yarıħni (Төре бітірі, 213 б.) [25]. – Тәңрінің

жарғышылығы дүнияға жарық келтірді, бірақ адамдар жарықтан гөрі қараңғылықты артық көрді (Төре бітірі, 643 б.) [25].

Boldu strogiy karanesi Biy Teñriniñ bizim Kamenec šähäriñiñ üstünä. – Каменең шаһарымыз Тәңрінің қатаң жазасына ұшырады (діндар Лусиг «Псалтырі», қыпшақ нұсқасы).

Sindiryaladiñ ešiklärin tamuħnu! – Сындырдың сен есіктерін тамұқтың! (діндар Лусиг «Псалтырі», қыпшақ нұсқасы) [24].

– ілік жалғаулы сөздер дерексіденген ұғымдардың, заттар мен құбылыстардың арасындағы әр түрлі тәуелділік қарым-қатынасты көрсетеді: *tamuħniñ otu* – тамұқтың оты, *tarliħniñ күnü* – қиыншылықтың күні, т.б.;

– ілік септігі заттар мен нәрселердің, адамдардың, жан-жануарлардың белгілі бір сапасының, қасиетінің, болмысының артықшылығын яки төмен дәрежеде екенін даралап, оқшаулап көрсетеді: *Ki kensiniñ zämanäsinä körgüzsäk sanli da yalyz ħuvatli ħani ħnlarnij, da Biyi biylärniñ.* – Өз заманында мықты әрі күшті ханның ханы, бидің биі дүниеге келеді.

Ілік септігінің ескерткіштер тілінде жасырын келуі де ұшырасады: *Nemič elčisi ketti koroldan Türkkä, atı Tarkovskiy.* – Неміс елшісі кетті карольден түрікке, аты Тарковский (діндар Лусиг «Псалтырі», қыпшақ нұсқасы) [24].

Сондай-ақ қос сөздердің қай түрі болса да, ілік септігінің жалғауы қосарланып жалғанғаны байқалады, бұл қазіргі түркі тілдеріне және қазақ тіліне тән емес: *Džäht etsin oğul ataniñ-apanij alyišin algay!* – Ұл ата-ананың алғысын алуы тиіс!

Қазіргі түркі тілдеріне септік жалғауларын грамматикалық және көлемдік септіктерге жіктеп көрсету тән. Септік көрсеткіштері мен олардың беретін мәндері, негізінен, барлық түркі тілдерінде ұқсас болып келеді, дегенмен кейбір ерекшеліктері бар. Қазіргі кезде түркі тілдеріндегі септіктердің түрлері жөнінен айырмашылықтар бар. Біраз түркі тілдерінде 6 септік бар. Мысалы, гагауз, башқұрт, қарақалпақ, шор, салар, түрік, түрікмен, өзбек, құмық, ұйғыр, қырым татарлары, алтай, ноғай, әзербайжан, қырғыз, барабин татарларының тілінде көмектес септігі қолданылмайды. 7 септік қолданылатын тілдерде көмектес септігінің жалғаулары жұмсалады, сондай-ақ көмектес септіктің жалғауларымен бірге бірле шылауы қолданылатын тілдер де бар: қазақ, ұрым,

сонкор түркі тілдері. 8 септік тува, тофа, хакас, хорасан түркі, чуваш, долған, якут тілдерінде қолданылады.

Якуттық септелу басқа түркі тілдеріндегі есімдердің септелуінен біршама ерекшеленеді. Жалпы түркі тілдеріне тән ілік (кейбір тілдерде тәуелдік септік) және жатыс септіктері якут тілінде жоқ, бірақ кейін пайда болған бірлескен, жекелік, құралдық және салыстырмалы септіктер бар. Якут тілдерінің бұл ерекшелігі моңғол тілдерінің ықпалы деп түсіндіріледі.

Долған тілінің септіктері якут тіліне жақын болып келеді. Мұнда да басқа түркі тілдеріне тән септіктерден өзге бірлескен, көмектес, жеке салыстырмалы септіктер бар, бірақ ілік, жатыс септіктері аталмайды.

Тофа тілінде көмектес септігі қолданылмайды, тура объектілік қатынасты білдіретін табыс септігінің екі түрі бар: табыс және табыс (партитив). Сондай-ақ қазақ тіліндегі ша, ше қосымшасының мағынасын білдіретін просекутив септігі бар: бо орукша – бұл жол бойынша, аң изинше – аңның ізінше.

Тува тілінде көмектестен басқа септіктерге қосымша барыс септігінің жалғауларына байланысты үш түрін береді: барыс, барыс I, барыс II.

Хакас тілінің ерекшелігі басқа септіктермен қатар көмектес-құралдық септігі және барыс септігінен өзге бағыт септігінің болуында.

Чуваш тілінде барыс-табыс жалғаулары бірдей а/е түрінде жұмсалса, атау, шығыс, көмектес септіктерінен өзге айырғыш, себеп-мақсат септіктері қолданылады.

Татар тілінде септік түрлері – 10. Басқа түркі тілдерінен ерекшелігі, жатыс септігін жатыс I, жатыс II деп екіге бөліп көрсетеді. Бұл тілде көмектес септігі жоқ, ұқсату, айыру, меншік септіктері бар.

Қазіргі түркі тілдерін салыстырып қарағанда, атау, ілік, табыс, жатыс, шығыс

септіктері көпшілік түркі тілдерінде сәйкес келетіндігі байқалады.

Септіктерге тән концентрация құбылысы қазіргі түркі тілдерінде кездеседі. Екі немесе үш септік жалғауы семантикасының бір ғана жалғауға шоғырлануына чуваш тіліндегі барыс-табыс септіктерін жатқызуға болады: автан (қораз) – автана (қоразға, қоразды). Салар тілінде ілік септіктің -ні, -ді жалғауы кейде табыс септігінің -ны, -ді жалғауына сәйкес келеді: аүасні (ағашты), елні (елді), таşні (тастың), ініні (інінің).

Қорытынды

Септік жалғауларын формалық және мағыналық жағынан қарастыра отырып, ғалымдардың зерттеулерін зерделей келе, септік жүйесінің көне дәуір кезеңінен қалыптасып, әр дәуірде тұлғалық және мағыналық жағынан дами түсіп, біздің дәуірімізге, тілімізге жеткен құбылыс екендігіне көз жеткізуге болады. Көне дәуір, орта ғасыр, қазіргі түркі тілдері, қазіргі қазақ тілінде септік жүйесінің төркіні, қалыптасу кезеңдері, сипаты көбіне ортақ деп айтуға толық негіз бар. Алайда бұл септік жалғаулары көне дәуірден біздің дәуірімізге еш өзгеріссіз жетті дегенді білдірмейді. Әр дәуір, әр кезең септік жалғауларының тұлғалық, мағыналық даму жолында белгілі бір сипатта өзінің ізін, әсерін қалдырып отырған. Армян-қыпшақ ескерткіштеріндегі септік жалғауының тұлғалық, мағыналық даму жолын ашып-айқындау үшін көне түрк дәуірі, қараханидтер мемлекеті дәуірі, көне қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде кездесетін ерекшеліктерге тоқталмай кетуіміз мүмкін емес. Тұтас кезеңді қамти отырып, қазіргі түркі тілдерімен, қазіргі қазақ тілімен салыстыру арқылы септік жалғауларының тарихи даму жолын жан-жақты ашып көрсетуге мүмкіндік туары анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: региональные реконструкции / под ред. Э.Р.Тенишева. – М.: Наука, 2002. – 767 с.
2. Щербак А.М. К характеристике системы тюркских падежей в плане содержания // Советская тюркология. – 1972. – № 4. – С. 4-7.
3. Севортян Э.В. Категория падежа // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М.: Наука, 1956. – Ч.1. – 236 с.
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б., б. 62
5. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі: морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 340 б., б. 135
6. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Инжу-Маржан, 2007. – 390 б.
7. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). – Л.: Наука, 1977. – 192 с.
8. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 192 б.
9. Радлов В.В. Древнетюркские надписи Монголии. – СПб., 1894. – Вып. 1. – 84 с.
10. Исхаков Ф.Г. Местоимение. – М.: Изд. Акад. наук СССР, 1956. – Ч.2. – 335 с.
11. Böhrling O.N. Über die sprashe der Jakuten. – SPb., 1851. – 397 s., s. 160
12. Gronbech K. Der türkische Sprachbau. – Kopenhagen, 1936. – 182 s.
13. Баскаков Н.А. Соотношение значений местоимений в тюркских языках // Докл. и сообщения Института языкознания АН СССР. – 1951. – № 1. – С. 130-138.
14. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М.: Изд. иностр. лит., 1957. – 254 с.
15. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина. – СПб., 1899. – 144 с.
16. Киекбаев Дж. О происхождении некоторых падежных форм в урало-алтайских языках в свете теории определенности-неопределенности // Вопросы методологии и методики лингвистических исследований: сб. науч. тр. – Уфа: Башк. гос. универ., 1966. – С. 258-267
17. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.: Изд. Акад. Наук СССР, 1956. – 569 с.
18. Абдраманова Г.Х. Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмет» ескерткіші тіліндегі септік жалғауларының сипаты. – Алматы: Үш қиян, 2003. – 136 б.
19. Ибатов А. Қазақ тіліндегі есімдіктің тарихынан. – Алматы: Ғылым, 1966. – 73 б.
20. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. – Л.: Изд.-во Ленинградского унив., 1981. – 191 с.
21. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.
22. Кашкари М. Девану лугат ит-турк. – Ташкент: Фан, 1960. – Т. 1. – 270 с.
23. Грамматика кыпчакского языка / АрхФИДР Матенадаран имени М. Маштоца // Рукопись. – Ереван, 2013. – №3522. – С. 226-264.
24. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. – Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001. – 656 p.
25. Гаркавец А., Сапарғалиев Г., Капраль М., Цимбал М. Төре бітігі: армяно-кыпчакский судебник 1519-1594 гг. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003. – 792 с.

Б.С. Жиёмбай¹, А.Р.Маемерова², Г.Т.Жиёмбаева³

^{1,3}Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²Международная Тюркская академия, Астана, Казахстан

Историческое развитие родительного падежа в языке армяно-кыпчакских памятников

Аннотация. Наследие, написанное на кыпчакском языке армянской графикой, основано на религии, литературе, истории, праве, философии, естественных науках и охватывает политические, экономические, исторические и культурные сферы жизни. С XX века армяно-кыпчакское наследие, ставшее предметом пристального изучения ученых, публикуется в зарубежных изданиях, транскрибируется, пополняется словарями и переводами. В настоящее время со стороны ученых отчетливо ощущается необходимость более глубокого изучения языковых особенностей армяно-кыпчакского наследия, положивших начало различным научным суждениям и взглядам.

Категория падежа – одна из актуальных и разнообразных тем теоретической грамматики тюркских языков. Изучение данной грамматической категории тесно связано с историческим изучением тюркских языков и берет свое начало от языка древних памятников. В статье на основе работ ученых определен исторический генезис категории падежа, в том числе родительного падежа, систематически анализируются их окончания в древнетюркских, средневековых памятниках, армяно-кыпчакских памятниках и современных тюркских языках. Статья подготовлена в рамках научного проекта AP13068438 «Универсальное и особенное в языке армяно-кыпчакских памятников».

Ключевые слова: Дешт-и-кыпчак, история, язык, письменный памятник, наследие, категория, категория падежа, родительный падеж, этимология.

B.S. Zhiyembay¹, A.R. Mayemerova², G.T. Zhiyembayeva³
^{1,3}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
²*International Turkic Academy, Astana, Kazakhstan*

Historical development of the genitive case in the language of the Armenian-Qypchak monuments

Abstract. The heritage, written in the Qypchak language with Armenian graphics, is based on religion, literature, history, law, philosophy, natural sciences and covers the political, economic, historical and cultural spheres of life. Since the 20th century, the Armenian-Qypchak heritage, which has become the subject of close study by scientists, has been published in foreign publications, transcribed, updated with dictionaries and translations. At present, scientists clearly feel the need for a deeper study of the linguistic features of the Armenian-Qypchak heritage, which laid the foundation for various scientific judgments and views.

The category of case is one of the relevant and diverse topics in the theoretical grammar of the Turkic languages. The study of this grammatical category is closely connected with the historical study of the Turkic languages and originates from the language of ancient monuments. Based on the works of scientists, the article defines the historical genesis of the category of case, including the genitive case, systematically analyzes their endings in ancient Turkic, medieval monuments, Armenian-Qypchak monuments and modern Turkic languages. The article was written within the framework of the scientific project AP13068438 "Universal and special in the language of the Armenian-Qypchak monuments."

Keywords: Desht-Qypchak, history, language, written monument, heritage, category, case category, genitive, etymology.

References

1. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskikh jazykov: regional'nye rekonstruktsii [Comparative-Historical Grammar of Turkic Languages: Regional Reconstructions] (Nauka, Moscow, 2002, 767 p.) [in Russian].
2. Sherbak A.M. K kharakteristike sistemy tjurkskih padezhej v plane sodержaniya [On the characteristics of the system of Turkic cases in terms of content], Soviet Turkology. 1972. No.4. P. 4-7, [in Russian].
3. Sevortyan Je.V. Kategorija padezha [Case Category] (Nauka, Moscow, 1956, 236 p.).
4. Isakov A. Qazirgi qazaq tili: morfologija [Modern Kazakh Language: Morphology]. (Ana tili, Almaty, 1991, 384 p.), [in Kazakh].
5. Isayev S.M. Qazirgi qazaq tili: morfologija [Modern Kazakh language: morphology] (Oner, Almaty, 2007, 340 p.), [in Kazakh].
6. Oralbay N. Qazirgi qazaq tilinin morfologijasy [Morphology of the Modern Kazakh Language] (Inzhu-Marzhan, Almaty, 2007, 390 p.), [in Kazakh].
7. Sherbak A.M. Oчерки по sravnitel'noj morfologii turkskikh jazykov (imia) [Essays on the comparative morphology of the Turkic languages (name)] (Nauka, Leningrad, 1977, 192 p.), [in Russian].
8. Tomanov M. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy [Comparative Grammar of Turkic Languages] (Kazakh University, Almaty, 1992, 192 p.), [in Russian].
9. Radlov V.V. Drevnetjurkskie nadpisi Mongolii [Ancient Turkic Inscriptions of Mongolia] (Saint Petersburg, 1894, 84 p.), [in Russian].
10. Ishakov F.G. Mestoimenie [Pronoun] (Moscow, 1956, 335 p.), [in Russian].

11. Böhtlingk O.N. Über die Sprashe der Jakuten (SPb., 1851, 397 s.).
12. Gronbech K. Der Türkische Sprachbau (Kopenhagen, 1936, 182 s.).
13. Baskakov N.A. Sootnoshenie znachenij mestoimenij v tjurkskikh jazykakh [Correlation of Pronouns in Turkic Languages]. – Reports and messages of the Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the USSR. 1951. No.1. P. 130-138.
14. Ramstedt G.I. Vvedenie v altajskoe jazykoznanie [Introduction to Altai Linguistics] (Foreign Literature Publishing House, Moscow, 1957, 254 p.), [in Russian].
15. Melioranskii P.M. Pamjatnik v chest' Kjul'-Tegina [Monument in Honor of Kul-Tegin] (Saint Petersburg, 1899, 144 p.).
16. Kiebaev Dzh. O proishozhdenii nekotorykh padezhnyh form v uralo-altajskikh jazykah v svete teorii opredelennosti-neopredelennosti [On the origin of some case forms in the Ural-Altai languages in the light of the theory of certainty-uncertainty] Issues of methodology of linguistic research, 1966. P. 258-267, [in Russian].
17. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyka [Grammar of the modern Turkish literary language] (Moscow, 1956, 569 p.), [in Russian].
18. Abdramanova G.H. Qozha Ahmet Yassawidin "Diwani Hikmet" eskertkishi tilindegi septik zhalgaularyнын sipaty [Character of adverbial endings in the language of Khoja Ahmet Yassawi's "Diwani Hikmet" monument] (Ush kiyau, Almaty, 2003, 136 p.), [in Kazakh].
19. Ibatov A. Qazaq tilindegi esimdiktin tarihyuan [From the history of the Kazakh language pronoun] (Nauka, Almaty, 1966, 73 p.), [in Russian].
20. Kondrat'ev V.G. Grammaticheskij stroj jazyka pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII-XI vv. [The grammatical structure of the language of the monuments of ancient Turkic writing of the VIII-XI centuries.] (Leningrad University Press, Leningrad, 1981, 191 p.), [in Russian].
21. Sagyndykuly B. Kazak tili leksikasy damuynyn jetimologijalyk negizderi [Etymological bases of Kazakh language vocabulary development] (Sanat, Almaty, 1994, 168 p.), [in Kazakh].
22. Kashkari M. Devanu lurat it-turk [Diwān Lughāt al-Turk] (Fan, Tashkent, 1960, 270 p.), [in Kazakh].
23. Grammatika kypchakskogo jazyka [The Grammar of the Kypchak language], Yerevan, 2013. No.3522. P. 226-264, [in Kazakh].
24. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. (Desht-Qypchak, Almaty, 2001, 656 p.).
25. Garkavec A., Sapargaliev G., Kapral M., Cimbal M. Tore bitigi: armjano-kypchakskij sudebnik 1519-1594 gg. [Tore bitigi: Armenian-Kypchak judicial book 1519-1594] (Desht-Qypchak, Almaty, 2003, 792 p.).

Авторлар туралы мәлімет:

Жиембай Бибигуль Сауровна – Ph.D., түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Маемерова Айнұр Рысбекқызы – Ph.D., Халықаралық Түркі академиясының бас сарапшысы, Астана, Қазақстан.

Жиембаева Гүлбакрам Тұмарбекқызы – Ph.D., түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жиембай Бибигуль Сауровна – Ph.D., доцент кафедрасы тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Маемерова Айнұр Рысбековна – Ph.D., главный эксперт, Международная Тюркская академия, Астана, Казахстан.

Жиембаева Гүлбакрам Тұмарбековна – Ph.D., доцент кафедрасы тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhiembay Bibigul Saurovna – PhD, Associate Professor of the Department of Turkology of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Maemerova Ainur Rysbekovna – PhD, Chief Expert of the International Turkic Academy, Astana, Kazakhstan.

Zhiyembayeva Gulbakram Tumarbekovna – PhD, Associate Professor of the Department of Turkology of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.